

УДК 130.2+ 141.4+ 291

Моренець Н. В.

ОБРАЗ «ІНШОГО» - ВІД ПЕРВИННОГО НАРЦИСИЗМУ ДО АРГУМЕНТУ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РИТОРИКИ

Авторка розглядає «іншість» як специфічний концепт загальнолюдської перцепції навколишнього світу, що нарівні соціальному стає базою для формування стереотипів. Особлива увага приділяється механізмам витіснення та переносу як формотворчих у створенні образів «іншого».

«Пекло - це інші люди», сказав якось Жан-Поль Сартр [1], чим не лише висловив одну з основоположних засад філософії екзистенціалізму, а й визначив одну з найголовніших характеристик homo sapiens. Набагато раніше за Сартра З. Фройд помітив, що «ненависть як ставлення до об'єкта є старшою від любові» [2], а дослідник слов'янської давнини К. Можинський сформулював це таким чином: «Ксенофобія - в природі людини, все незнайоме здається їй небезпечним» [3].

Такі, здавалося б, парадоксальні заяви, однак, відображають один з головних аспектів людського існування: взаємодію з «Іншим». З самого народження і аж до смерті людина співіснує з іншим, пізнає його, бореться з ним і боїться його.

«Я - вторинне по відношенню до Ти,- заявляє М. Бубер,- Інше, а не Я, з'являється на початку. Мое, внутрішнє усвідомлюється і проявляється лише через зустріч з іншим і зовнішнім. Інше встановлює межі Мого; більше того: Інше - це не менше ніж спосіб нашої присутності в світі» [4].

Отже, ксенофобія - це не тільки психіатричний термін, що визначає патологічне несприйняття чужого. Це також, як виявляється, вроджена, а значить - нормальна властивість світосприйняття кожної людини; один з виявів інстинкту самозбережен-

ня та механізм освоєння навколишнього середовища.

Людина завжди у той чи інший спосіб оточена «іншим», яке є і загрозою, і гносеологічним викликом одночасно. Власне, людина постійно вивчає «інше» - інші землі, інші біологічні види, інші мови, і ось, з розвитком психології та антропології, після довгого блукання околицями іншості поза межами виду homo sapiens, людина врешті звертається до іншості в собі, або - іншості для себе.

Тому не дивно, що тема «Іншості» надзвичайно актуальна на сьогоднішній день і розглядається практично в кожній гуманітарній науці сучасності: філософії, психології, антропології, соціології, філософії та навіть у теорії літератури. Зрозуміло, що скільки наук вивчає «Іншість», стільки ж існує її значень.

Культурологія визначає термін «Інший» як щось ірраціональне, невідоме, неприйнятне або неадекватне відносно домінуючого світогляду і що в процесі раціоналізації часто (але не завжди) набуває негативних характеристик. Цей феномен, як правило, розглядається в опозиції Я/Ми - Інший/Інші.

Найчастіше концепт «Іншості» як опозиція «самості», «себе» досліджується в рамках студій по вивченню стереотипів, адже саме стереотипи (ет-

нічні, тендерні, релігійні, соціальні) є носіями групових уявлень про «іншого» та про «себе» і відіграють провідну роль у масових утвореннях.

Зазвичай стереотипи мають досить схематичний, однобокий і фальшивий характер, але саме їхня простота і зрозумілість дозволяє їм з легкістю сприйматися будь-якою свідомістю і робить їх практично невикорінюваними.

Першопочатково, фізіологічно стереотип є свідомим конструктом, який відповідає за збереження та передачу інформації: «Стереотип динамічний - фізіологічна система зв'язків і взаємовідносин між центрами збудження і гальмування в корі великих півкуль головного мозку людини і вищих тварин, які виникають у результаті неодноразового повторення визначеної комбінації змінюючих один одного комплексів умовних подразників, які постійно зустрічаються в житті даного виду і даної особи; відіграє важливу роль для пристосування організму до умов оточуючого середовища».

Звідси, стереотиповий - 1) той, що стосується стереотипу; віддрукований зі стереотипу; (...). 2) той, який повторюється без змін; той, який відтворює загальновідоме; шаблонний, трафаретний» [5].

Таким чином, стереотип соціальний - це свідомісне кліше, яке використовується для продукування стійких образів у суспільних сферах буття індивіда. На комунікативному рівні вони уможливають і полегшують групові та індивідуальні інтеракції.

Лінгвістичні аналітики Віденського гуртка називають стереотипи конкретним вираженням загального коду, який окреслюють стосунки між групами на «карті думок», відображають самосприйняття та перцепцію «зовнішніх груп». На рівні мови (language) стереотипи є суспільними конструктами мовлення, вони забезпечують комунікацію, а в межах комунікату - організують розгорнені ускладнення і повторення [6].

Проте найголовнішою характеристикою стереотипів є не так їхнє інформаційне навантаження, як обов'язкове емоційне, оцінкове забарвлення. Відповідно до досліджень представників Франкфуртської школи, стереотипи - це не поняття, а скоріше загальні відображення суспільних явищ, які завжди позначені емоційно (негативно чи позитивно) і спираються на переконання [7].

У будь-якому випадку, вчені обох шкіл погоджуються, що було б помилково пов'язувати виникнення стереотипів з безпосереднім досвідом індивіда, як, наприклад, стверджує автор біхевіоральної теорії особистості Б. Ф. Скіннер. Насправді їхня генеза є суспільною. Вони передаються індивіду як вираз суспільної думки через родину або - в ширшому сенсі - через суспільне середовище, традицію, переказ, опосередкування, без прийняття до уваги особистого досвіду індивіда.

Власне, саме відрив від реальності і є головною причиною такого міцного закріплення стереотипів

у свідомості індивідів: адже лише те, що позбавлене перевірки реальністю викликає найбільшу довіру у людей, стверджують психоаналітики і серед багатьох аргументів наводять найсильніший: «Credo, quia absurdum».

Однак, незважаючи на те, що стереотипи у своїх вартісних судженнях повністю відірвані від життєвих реалій, самі об'єкти суджень дуже тісно пов'язані з політичною та економічною ситуацією в суспільстві. Інша річ, що оцінка цієї ситуації є стереотиповою, тобто базованою не на аналізі, а на традиційному для даного суспільства сприйнятті речей.

Попри свою позірну примітивність, яка, до речі, лише полегшує процес опановування масовою свідомістю, стереотип є складною когнітивною структурою, яка базується на поєднанні пізнавального й емоційного чинників. У вигляді вже готової конструкції оціночного судження стереотип виконує кілька функцій у суспільній комунікації: інтегруючу, оборонну, ідеологічну та політичну [8].

Іншими словами, стереотипи посилюють самоідентифікацію громадян з легітимізованими суспільними цінностями, посилюють зв'язок між членами суспільства за рахунок наголошення почуття загальної співпричетності, особливості та особності відносно тих, хто до даного суспільства не належить або якимось чином не може бути повністю зідентифікований як повноцінний член угруповання. В кризові періоди останнє може перерости у відкрити ворожнечу та створення «козла відпущення». Стереотипи пропонують уже готові виміри як до буття свого суспільства, так і до явищ світу «зовнішнього».

Вони виражають загальноприйняті вартості, через протиставлення «наших» звичаїв і цінностей «іншим» звичаєм і цінностям. Так чи так, стереотипи стосовно «інших» є завжди вираженням власної самооцінки, в абсолютній більшості випадків - позитивної, яка приємно контрастує на «негативному» тлі «інших». Тут варто зауважити, що стереотипи завжди сприймаються як абсолютно справедливі судження, однак при цьому частково або й цілковито суперечать фактам.

Вважається, що стереотипове мислення притаманне скоріше «закритим» типам як суспільств, так і індивідів зокрема, а саме тим, які схильні до збереження і наслідування традицій та ірраціонального, некритичного ставлення до суспільних обрядів, норм, забобонів. Серед найтиповіших прикладів етнічних стереотипів «себе» та «інших» у закритих типах суспільств можна називати опозицію «арійська раса - іудеї», «білі - чорні»; відомою опозицією на соціальному рівні була «робочий клас - інтелігенція» в країнах - «будівниках соціалізму»; на релігійному рівні й досі існує опозиція «християни - мусульмани»; звичайно ж, у найрізноманітніших розрізах (психологічному, соціологічному, релігійному) оприявнюється опозиція «чоловік - жінка».

Не обходиться без стереотипів, зокрема, етнічних, навіть у тих суспільствах, які тяжіють до відкритого типу, особливо коли цьому сприяють історичні обставини. Показовими (серед безмежжя багатьох інших) є опозиції «українці - росіяни», «українці - поляки» на теренах України; «фіни - шведи», «фіни - росіяни» відповідно у Фінляндії; стійкими стереотиповими опозиціями є «Старий світ - Новий світ», «Європа - Азія» тощо.

Стереотипи є, зрештою, лише спустошеним знаком, означником без означуваного, символом, позою «себе» та маскою «іншого»: ця поза і ця маска варіюються залежно від часу, місця та ситуації, самостилізація залишається - так само, як і «інший».

Виникає логічне запитання, яким же чином у принципі можливе в наш час утворення настільки беззастережних ірраціональних уявлень, позбавлених будь-яких ознак цивілізованого способу мислення.

К. Леві-Стросс практично відповів на це запитання у роботах «Сире і варене» та «Структура міфу», з яких ми дізнаємося, що різниця між мисленням примітивним і таким, яке ми звикли називати «цивілізованим», не принципова. Власне, на рівні структурування інформації про світ її просто нема - ми творимо свої міфи, як це робили наші далекі предки. Однак залишається відкритим питання, чому ж, власне, структура міфу обов'язково передбачає бінарну опозицію, а концепт «Я» стає маловизначеним без опозиційного «Вони».

Пояснення цього парадоксу людського мислення вчені шукають у різних теоріях. Досить переконливою видається психоаналітична версія, базована на дослідженні ранньої дитячої психології.

Сучасний психоаналіз потихеньку відходить від повсякчасного оперування термінами *libido* та *destrudo*. Натомість акцент переноситься на поняття «нарцисизму» - тепер цей термін не лише визначає одну з форм психологічного відхилення, коли індивід зациклюється на власній персоні, а й стосується однієї з природних фаз розвитку свідомості особистості, точніше - найпершої після народження. Вона триває з перших днів народження дитини й десь до 6 місяців.

Психоаналітики та дослідники психології ранніх періодів життя (Г. Гензелер, Д. Вінкот) вважають, що в утробі матері плід-особистість переживає свій «золотий вік» - тепло, затишок, комфорт, миттєве задоволення всіх первинних потягів та відчуття власної безконечності, грандіозності. Саме ці спогади, на погляд психоаналітиків, лягають в основу усіх міфів про рай, світле майбутнє та «кращі часи» людства. Це щось на зразок «буття в собі» або «буття для себе», адже все навколишнє сприймається дитиною лише як продовження неї самої, власне, вона і є цілим світом для самої себе.

Відповідно, коли розглядати внутрішньоутробне існування індивіда як перебування у раю, то на-

родження стає вигнанням у чужий і жорстокий світ хаосу. Загрозливий світ нової реальності з усіма його ще поки що незідентифікованими елементами викликає у новонародженого-вигнанного цілу гаму відчуттів, серед яких - панічний страх, ненависть, безсилля.

Крик, плач - єдині види захисту, якими володіє немовля. Саме на них і реагує мати, яка намагається максимального вдовольнити потреби малюка. І ось саме тут формується той тип взаємовідносин, які спочатку З. Фройд, а за ним і його послідовники називають «первинним нарцисизмом».

Мати намагається задовольнити найменшу потребу малюка, і це якоюсь мірою співвідноситься з відчуттям повного комфорту внутрішньоутробного буття. Разом з прагненням гармонії та втечі від фруструючої реальності і спогадами про стан «психофізичного задоволення самим собою» це призводить до того, що малюк ідентифікує ідеальний зовнішній об'єкт - найчастіше матір,- з самим собою.

Однак для нашого дослідження особливо важливий той момент, що так званий «первинний нарцисизм» насправді є вторинним утворенням: йому передують я-об'єкт диференціація, яку супроводжують фрустрація, лють і ненависть. Саме такі почуття супроводжують пізнання новонародженим перших розбіжностей між ним самим і об'єктами. Це ж має на увазі З. Фройд, говорячи про ненависть як первинне ставлення до об'єкта. Г. Гензелер продовжує: «Це й не може бути по-іншому, адже об'єкт можна пізнати лише через його іншість, відчуженість і спротив як такий (розглядаючи це слово етимологічно - "су-проти")» [9].

Отже, немовля ідентифікує себе з матір'ю, гармонійно зливається з цим ідеальним об'єктом, що гарантує спокій, задоволення, впевненість, безпеку і відчуття грандіозності власного «Я». Одночасно всі неприємні враження, що викликали незадоволення, страх та злість, відчуття нікчемності і безсилля заперечуються або відділяються і проєктуються назовні у світ непривабливого «Іншого». Таким чином, першонарцистична форма взаємин, що виникає за рахунок ідентифікації, стає захистом суб'єкта проти загрозливого хаосу реальності.

Світ маленької людини - світ ідеальний, позбавлений сумнівів і, що найголовніше,- позбавлений амбівалентності. Точніше, він поділений на «добре», яким є власне «Я», і «погане», яке ховається десь там. Відсутність амбівалентності в принципі вважається визначальною ознакою нарцисистичного (= закритого, стереотипового) типу мислення. Водночас світогляд, що здатний інтегрувати амбівалентність, психоаналіз називає реалістичним або об'єктивним.

Зрозуміло, що з розвитком особистості, яка все частіше й частіше стикатиметься зі світом інших об'єктів, механізмам заперечення, витіснення та проєкції буде все важче і важче трансформувати пережиту реальність в усій її багатовимірності в зруч-

ні форми «мене» і «не-мене». «Мій» рай чимраз частіше ставитиметься під сумнів.

У цей час індивід переживає перехідний період, адаптуючись до екстрапсихічної реальності, яка все гостріше протиставляється реальності інтрапсихічної. Д. Вінкот стверджує, що це відбувається тоді, коли дитина вже не може ігнорувати «наступ» реальних об'єктів, що відрізняються від неї самої і від матері, вона має якість «порозумітися» з ними. Це зумовлює процес символізації, за рахунок якого маля наділяє чужорідні об'єкти знайомими рисами: «якийсь світ самостворених знаків і картин виступає назустріч тому, що ми називаємо об'єктивною реальністю, і бере над нею гору» [10]. Ця символізація уможливується за рахунок ідентифікації навколишніх об'єктів індивідом, який наділяє їх знайомими йому рисами, а точніше - сенсами, людина «розфарбовує» навколишній світ, надаючи його елементам тих чи інших значень.

Множинність об'єктів у всій різнобарвності світу набуває оцінкової характеристики, щось стає для нас «добрим» символом, а щось - «поганим». Позірну невмотивованість багатьох таких рішень ми тепер можемо пояснити через явище ідентифікації.

Перші символізовані речі (клаптик матері, край подушки, іграшка), на думку психологів, виникають на 4-5-му місяці життя. Вони стають уособленнями тимчасово відсутньої матері й називаються перехідними об'єктами. Вони стають першою «Не-Я-Власністю» дитини, її незалежним досвідом, однак їхня важливість для малюка свідчить про потужну ідентифікацію предмета з матір'ю, а отже - і з самим собою.

Перші перехідні об'єкти з часом втрачають своє особливе значення, вони поступаються місцем іншим, уже не таким незамінним, як найперші. Однак головне не це - у будь-якому віці цей механізм продовжує працювати, «люди ніколи не втрачають здатність наділяти об'єкти і феномени навколишнього світу символічними значеннями» [11], причому ці символи, як правило, наділені високою нарцисистською валентністю (тобто, здатністю до сенсорної поєднуваності відносно особистого життя індивіда).

Власне, Д. Вінкот вивів теорію культури як символізації світу: «Митець оформлює матерію і дає їй можливість нових інтерпретацій; вчений, що створює гіпотези, перебирає зразки рішення проблем; релігійна людина робить начерки тлумачення світу і його великих таємниць» [12].

Таким чином, сучасний психоаналіз бачить джерело людської творчості не так у реалізації підсвідомих інстинктів (*libido* і *destrudo*), як у загальнолюдському бажанні перетворити чуже, інше, незрозуміле і тому - небезпечне, «не-моє» на знайоме, затишне і комфортне «моє». Хоча, коли подивитися глибше, то можна дійти висновку, що це трансформування з «не-я» в «я» відбувається саме завдяки

механізмам первинно існуючих *libido* і *destrudo*. Символізуючи («раціоналізуючи», сказав би М. Фуко, «міфологізуючи» - К. Леві-Стросс), ми узгоджуємо явища світу у зручну і зрозумілу нам систему, ми «вбиваємо» попередню сутність об'єкту і надаємо йому нову, ту, що якимось чином може бути ідентифікована з нами самими. Найбільше це, очевидно, стосується духовних вимірів буття, хоча цілком справедливе й для решти.

Отже, оскільки ми, себто, наше его, хоч би як виглядали справи в реальності, ідентифікуємо себе з «добрим», то все, з чим ми себе не можемо ідентифікувати, автоматично стає поганим, прирівнюючись до непізнаного чи непізнаного хаосу реальності. Ірраціональне, винесене поза рамки «свого» лише за браком ідентифікаційних ознак, стає «іншим», а тоді й поганим - просто за визначенням. Користуючись нарцисистичною логікою, створення символів «ворожого», «поганого», «неприйняттого» і небезпечного відбувається у процесі раціоналізації дійсності таким шляхом: «я» є «добре»; «погане» є не «я»; все, що є погане, не є «я»; все, що не є «я», є погане.

Звичайно, така логіка є сумнівною, цей силізм був би нищівно покритикований Арістотелем за хибність засновку, однак механізми підсвідомості, які й відповідають за формування різноманітних невмотивованих установок, діють асоціативно та афективно, а не об'єктивно.

Г. Гензелер, переосмислюючи З. Фрейда, саме в цій особливості людського мислення бачить джерело релігії: прагнучи зберігати «мій» ідеальний світ у безсумнівній недоторканості, людина все далі й далі відсуває його від життєвих реалій, уникаючи можливих перевірок на істинність і, як наслідок, - неминучих неузгоджень.

Цікаво простежити, як з розвитком наукового пізнання «божественний світ» поступово відходить спочатку із землі на небо, у невідоме абстрактне «десь». Захований поза межами звичних вимірів, він залишається недоторкано непізнаним, а тому - ідеальним.

За аналогічним принципом людина також творить ідеальні об'єкти, які тим ідеальніші, чим меншою є «загроза» реально з ними познайомитися. Найчастіше такими стають об'єкти романтичних захоплень, крайнім же виявом ідеалізації, за Г. Гензелером, є Бог.

Відповідним чином також створюються «світи досконалості» - ідеї про вищий принцип згуртування того чи іншого масоутворення (це може бути релігійна община, етнос, нація, соціальний прошарок). Процес раціоналізації (диференціації) супроводжується необхідним узгодженням з «точками зору» навколишніх за рахунок ідентифікації, що й веде до подальшої комунікації. Люди приходять до спільних знаменників - стереотипів, і оперують ними у процесі спілкування. В угрупованнях, що

сприймаються як «світи досконалості», люди об'єднуються спільною версією про «ідеальний світ» та опозицією до тих, хто має інший погляд стосовно цього.

У тому, що кожен має свою гіпотезу «ідеального світу», сумнівів нема - кожен має свій міф (або, за словами Кундери, свій кітч). Остання заувага особливо важлива, бо основою для витворення «світу досконалості» може стати міф, зрозумілий і близький великій кількості людей, тому саме кітчові, банальні, сперті на стереотипи ідеї набувають особливого поширення в масах.

Тут якраз і з'ясовується, що коли первинний нарцисизм базується, в основному, на злитті та ідентифікації, то пізніші «світи досконалості» формуються більшою мірою лише на основі ідентифікації. Крім того, насолода від власної грандіозності тут поступається почуттю виділеної значимості у протиставленні «інших». Основною ж ознакою «світів досконалості» лишається абсолютна відсутність амбівалентності.

Таким чином, стає зрозумілим, що релігійність (= міфологічність) мислення є вродженою характеристикою homo sapiens, а загальнолюдське тяжіння ділити світ навпіл, на «моє» і «чуже» з однаково потужним емоційним навантаженням в обох випадках бере початок саме з раннього нарцисизму. В такому випадку релігійний поділ світу на «добре» і «зле», «святе» і «мирське», «божественне» і «демонічне», відштовхуючись від ранньонарцисистичного розщеплення буття, стає засновком для тотальної міфологізації світу, відносно якого соціальні, етнічні та тендерні стереотипи є міфами другого порядку.

Тоді як «звичайні» стереотипи тією чи іншою мірою відбивають політичну, економічну чи соціальну ситуацію у суспільстві, релігійні переконання стосуються питань екзистенції взагалі.

Власне, коли йдеться про «стереотип першого рівня», тобто про релігійні переконання, то маються на увазі не лише традиційні форми вірувань, а й будь-які інші світоглядні пропозиції, що базуються на метафізичних засновках (тобто таких, які не надаються до верифікації). Тим паче, що, як правило, усі світоглядні концепції побудовано за однаковими схемами: чи така вже велика різниця між гіпотетичним християнським раєм та сакраментальними «загірними комунами», на мріях про які виросло не одне покоління радянських дітей.

Отже, будь-які світоглядні системи вкладаються в структуру міфу з обов'язковою бінарною опозицією. Важливо те, що у міфах «першого рівня» (метафізичних ідеологіях) усе набуває космічних масштабів, а протистояння «ми - вони» досягає вселенського розмаху.

Саме така грандіозність релігійних переживань, помножена на гіпертрофовану афективність, симптоматично повідомляє про прямий зв'язок раннього нарцисизму з вірою в потойбічне. Власне, первин-

ний нарцисизм, релігійність і стереотиповість мислення є явищами одного порядку: емоційність оціночних суджень, афективність, незалежність від верифікації дійсністю однаково притаманні усім цим психологічним діям.

Навіть кілька штрихів характеристики мас доводять прямий зв'язок колективних релігійних суджень з раннім нарцисизмом: «Маса негайно доходить до крайності, висловлена підозра відразу ж перетворюється у неї в непохитну впевненість, зерно антипатії - в дику ненависть. (Те ж саме піднесення всіх емоцій до крайності і безмірності притаманне й афективності дитини; це ж саме знаходимо ми й у сновидінні)» [13].

Тим часом, перевірка на реальність у душевній діяльності маси відступає перед інтенсивністю афективних імпульсів. У масах знаходять відгук найнеймовірніші ідеї, ірреальне завжди має пріоритет перед реальним: «У мас можуть співіснувати й узгоджуватися найпротилежніші ідеї, без того, щоб з їх логічного протиріччя виник конфлікт. Те ж саме ми знаходимо в несвідомому душевному житті окремих людей, дітей і невротиків, як це давно доведено психоаналізом (амбівалентні емоційні відношення маленької дитини до близьких їй людей можуть співіснувати протягом тривалого часу, причому вираження одного з них не заважає вираженню протилежного. Якщо, нарешті, все-таки виникає конфлікт, то він вирішується у той спосіб, що дитина змінює об'єкт і переносить одну з амбівалентних душевних дій на іншу особу» [14]. Останнє уможливають механізми витіснення і проекції, які відіграють основну роль, як уже говорилося, і в первиннонарцисистичних, і в релігійних переживаннях.

Проекція, за З. Фройдом, є одним з механізмів психологічного захисту, що визначається як «процес, шляхом якого індивід приписує власні думки, почуття і поведінку іншим людям або оточенню. Таким чином проекція дає змогу людині перекладати провину за свої недоліки чи промахи на когось або щось. Проекцією також пояснюються соціальні забобони і феномен «козла відпущення», оскільки етнічні та расові забобони є зручною мішенню для приписування комусь іншому своїх негативних особистісних характеристик» [15].

Реактивне утворення (або зворотна дія) є ще одним з видів захисту его від заборонених імпульсів, яке проявляється у думках, висловлюваннях та поведінці, протилежних істинним намірам.

«Цей захисний процес реалізується двоетапно: по-перше, неприйнятний імпульс притлумлюється; потім на рівні свідомості проявляється зовсім протилежний. Протидія особливо помітна в соціально схвальній поведінці, яка при цьому виглядає перебільшеною і негнучкою. Наприклад, жінка, яка відчуває тривогу у зв'язку з власним вираженням сексуальним потягом, може стати в своєму колі невтомним борцем з порнофільмами» [16]. З. Фройд також

писав, що саме латентні гомосексуалісти проявляють особливу агресію до представників сексменшин.

Відповідно до того, яку систему цінностей сповідує те чи інше суспільство, що визначається як неприйнятне, і формуються проєкції або реактивні утворення. Тобто - залежно від того, що заповідає легітимізоване божество, формується «характер» його демонів.

Так шамани-цілителі у народів Півночі перетворюються з приходом християнства на страшних відьмаків; таке адекватне канону «перелицювання» язичницьких богів часто відбувалося в християнському світі. Ще показовіший приклад із азіатських вірувань: у дозороастрійську епоху ірано-індійської спільності і деви, і ахури (асури) були божествами. З розвитком зороастризму, а водночас і з приходом нової релігії в Індію наголоси змінюються: в Ірані ахури стають богами, а деви - демонами; в Індії відбувається полярно протилежна акцентація: деви - це божества, а асури - демони.

А спекулятивну містицизацію власних переживань легко помітити у поведінці кожного християнського віруючого - імпульси гніву, заздрості, хіті, пихи, жорстокості, жадібності тощо (згадаймо 7 смертних гріхів) сприймаються як зовнішні втручання, напучування диявола, випробування демонами, спокуси «злого». Віруючий не сприймає це інтегральною частиною власної персони, хіба що вираженням природної людської схильності до гріха, яка походить з доісторичного часу прагріха людини, а не власного життя [17].

Оборотною стороною негачії (демонізації) «іншого» часто стає сакралізація. До речі, М. Еліаде саме сакральне визначає як «інше». Це виглядає досить переконливо, адже «іншість» у процесі її осягнення набуває двомірності. Початкова непізнаність об'єкта може, як бачимо, продукувати цілий спектр ставлень: від ненависті до захоплення тією «іншістю». Скажімо, за умови повної власної непізнаності інший об'єкт може бути зінтерпретованим у будь-який спосіб і тотально ідентифікованим з самим суб'єктом. Адже ідеальний об'єкт - це, власне, втілення уявлення про ідеального «мене». Тоді як у випадку браку ідентифікаційних ознак об'єкт демонізується.

Однак це лише так звана «вершина айсберга» - глибший аналіз показує, що «демонізація» в більшості випадків відбувається внаслідок витіснення табуйованих імпульсів, коли індивід встановлює самообмеження на ідентифікацію власної персони з тими потягами чи бажаннями, які видаються йому непристойними, неадекватними чи злочинними.

Тоді, шляхом переносу, він приписуватиме власні «погані» наміри соціально узгодженому «іншому» і може навіть розпочати енергійну боротьбу з цим «іншим» - відповідно до принципу реактивних утворень. Таким чином, як бачимо, існування диявола є корисним терапевтично, цитуючи Н. Фрая [18], -

агресія до «іншого» на індивідуальному рівні знаходить природний розвиток на рівні колективному, і до первинної потреби заперечити непривабливу реальність додається необхідність проєктувати власні асоціальні потяги.

Така реактивна активність особливо притаманна суспільствам «закритого типу», орієнтованим на традицію, ритуал та метафізичну істину. Такі суспільства, глибоко консервативні у своїй основі, зазвичай проявляють неабиякий спротив усіляким нововведенням, прогресу. Разом з тим, у боротьбі з новим, нетрадиційним, та й просто - іншим, неадекватним загальноприйнятим нормам, такі суспільства демонструють перебільшену агресію і жорстокість. Як уже говорилося - «іншість» наштвхується на афектований спротив.

Це, на думку Лебона, пояснюється тим, що в масі стираються індивідуальні досягнення окремих людей, на перший план проступає масове несвідоме, гетерогенне топиться в гомогенному. Психічна надбудова, так різноманітно розвинена в окремих людей, руйнується, оголюючи несвідомий фундамент, у всіх однаковий [19].

3. Фройд, який у принципі скептично ставився до ідеї про добре начало людини, стверджував, що так само, як у кожній людині ховається дикун, що керується лише первинними імпульсами, так само й кожне угруповання за відповідних обставин може перетворитися на орду [20]. Очевидно, 3. Фройд мав на увазі політичну ситуацію тогочасної Німеччини. Н. Фрай ставить у цей ряд як суспільство середньовічної Європи, так і всі тоталітарні режими 20 століття. Основною рисою таких суспільств стає пригнічення індивідуальності, а з цим - і приреченість «іншого» на знищення.

Проте досі йшлося про так звані емоційний та когнітивний аспекти релігійних упереджень, головним же, на наш погляд, є їхній прагматичний аспект: жодна інша община не може пишатися такою згуртованістю, таким глибоким почуттям власної співпричетності до чогось грандіозного і такою безпрецедентною зневагою до «невірних інших», як будь-яка релігійна община. Більше того - «інший» стає дуже зручним інструментом панівної ідеології, вічним «цапом», що спокутує метафізичну провину недосконалості буття. Таким чином, існування «демонів» (читай - «інших») стає не лише терапевтично, а й політично виправданим, натхненна боротьба з ними зміцнює суспільство і відволікає його громадян від неунікних проблем буденності.

У такий спосіб страхи нашого дитинства, внутрішні конфлікти й неузгодженості поступово перетворюються на конструктивні елементи будь-якої метафізичної ідеології, стають потужним риторичним прийомом, що має на меті встановлення та підтримання політично вигідних правил гри, і в цьому сенсі «інший» справді є дзеркалом «нас».

1. *Сартр Ж.-П.* За закрытыми дверями.- М., 1997.- С. 156.
2. *Фрейд З.* Основной инстинкт.- М., 1997.- С. 213.
3. *Попович М.* Мироззрение древних славян.- К., 1985.- С. 35.
4. *Бубер М.* Два образа веры- М., 1999,- С. 33.
5. Словарь иностранных слов-М., 1965,-С. 132.
6. *Narody i stereotypy.* Krakow, 1995.- S. 23.
7. *Ibid.*- S. 24.
8. *Ibid.*- S. 27.
9. *HenselerH.* Religion - Illusion?-Göttingen, 1995.-P. 211.
10. *Ibid.*-P. 195.
11. *Ibid.*-P. 108.
12. *Ibid.*-P. 190.
13. *Фрейд З.* Основной инстинкт- М., 1997- С. 258.
14. Там само.- С. 259.
15. *ХьеллЛ., ЗиглерД.* Теории личности.-СПб., 1998.-С. 130.
16. Там само.-С. 131.
17. *HenselerH.* Op. cit.-P. 102.
18. *FryeN.* The Great Code. The Bible and Literature.-NY, 1983.- P. 78.
19. *Фрейд З.* Вказ. праця.- С. 254.
20. Там само.- С. 253.

Morenets N. V.

IMAGE OF THE «OTHER» - FROM PRIMARY NARCISSISM TO THE ARGUMENT OF IDEOLOGICAL RHETORIC

The author investigates phenomenon of the «other» as a specific concept of common human world perception, which on the social level becomes the forming background for stereotypes. The author pays much attention to the mechanism of expelling and transfer which play the main part in creating images of the «other».